

LOGO

Crna Gora
MINISTARSTVO ZDRAVLJA
PODGORICA

Broj 7-501/21-4792/15

Podgorica, 26. 12. 2022 god.

SMJERNICE ZA SPROVOĐENJE ZAŠTITNE MJERE PSIHOSOCIJALNOG TRETMANA POČINIOCA NASILJA U PORODICI

januar, 2021.

Svi pojmovi upotrijebljeni u ovom dokumentu u muškom gramatičkom rodu obuhvataju muški i ženski rod lica na koji se odnose.

UVODNE NAPOMENE

Nasilje nad ženama je problem zabrinjavajućih razmjera, prisutan u svim zemljama svijeta. Crnogorski zdravstveni radnici i radnice su najčešće prvi predstavnici institucija sa kojima se susrijeć žrtva nasilja pa je njihova uloga u identifikaciji, pružanju adekvatne podrške žrtvi i prijavljivanju nasilja značajna. S druge strane, ukoliko se počiniocima nasilja ne pruži adekvatan tretman kroz djelovanje zdravstvenog sistema, zajedno sa pravosuđem i socijalnom zaštitom, nastaje višestruke posljedice prouzrokovane nastavkom nasilničkog ponašanja.

Pravilan tretman žrtve i počinioca u zdravstvenom sistemu može sasvim sigurno da umanji posljedice i da preventivno smanji rizik od nastavka nasilja. Sa druge strane, kada dolazi do nasilja u porodici pravni sistem predviđa medicinske mjere bezbjednosti i zaštitne mjere koje mogu da pomognu da se u velikoj mjeri spriječi dalje nasilje.

Zaštitna mjera obaveznog psihosocijalnog tretmana zauzima posebno značajno mjesto, kako u međunarodnim dokumentima tako i u domaćem zakonodavstvu i ona mora biti utemeljena na razumijevanju rodno zasnovanog nasilja nad ženama i nasilja u porodici, te usmjerena na ljudska prava i sigurnost žrtve.

Ministarstvo zdravlja je iskazalo spremnost da se odgovorno posveti ovoj problematici i to na različitim nivoima. Prije svega, stvaranjem institucionalnih mehanizama za podršku žrtvama, što podrazumijeva i rad sa počiniocima nasilja, kao i jačanjem sopstvenih kapaciteta da odgovore na potrebe žrtava nasilja, kroz razmjenu znanja i saradnju sa drugim važnim institucijama i organizacijama civilnog društva.

Odluka Ministarstva zdravlja da izradi *Smjernice za sprovođenje zaštitne mjere psihosocijalnog tretmana počinioca nasilja u porodici* ima za cilj da unaprijedi rad stručnjaka zaduženih za sprovođenje ove mjere u zdravstvenom sektoru i poboljša rezultate programa koji, kao konačni ishod, trebaju da obezbijede zaustavljanje i neponavljanje bilo kojeg oblika nasilnog ponašanja prema članovima porodice.

Ministarstvo zdravlja Crne Gore

SADRŽAJ

Uvod.....	5
Pravni okvir i iskustvo najbolje prakse	6
Ciljevi Smjernica.....	9
Principi psihosocijalnog tretmana počinioca nasilja u porodici.....	9
Izrada plana sprovođenja psihosocijalnog tretmana	10
Učestvovanje u psihosocijalnom tretmanu i bezbjednost članova porodice, te procjenjivanje rizika od daljeg nasilja.....	11
Struktura psihosocijalnog tretmana.....	12
Pripremna faza.....	12
Centralna faza sprovođenja tretmana.....	13
Faza završavanja tretmana.....	14
Način održavanja tretmanskih susreta u centralnoj fazi.....	14
Praćenje ponašanja počinioca tokom tretmana.....	16
Potrebne kompetencije voditelja/ke psihosocijalnog tretmana	17
PRILOZI.....	18
Prilog 1: Informacije o elementima ličnog plana bezbjednosti za žrtvu porodičnog nasilja.....	18
Prilog 2: Ulazni upitnik u psihosocijalni tretman.....	22
Prilog 3: Ček-lista za praćenje promjena u pripremnoj fazi i procjenu ispunjavanja kriterijuma za uključivanje u tretman	27
Prilog 4: Opis <i>tajm-out</i> postupka	28
Prilog 5: Informisani pristanak na učestvovanje u psihosocijalnom tretmanu počinioca nasilja u porodici.....	29
Prilog 6: List za procjenu prethodnog susreta.....	30
Prilog 7: Dnevnik ljetnje	31
Prilog 8: Ilustracija otpora počinioca nasilja i moguće reagovanje voditelja	32

Uvod

Psihosocijalni tretman počinioca nasilja u porodici služi zaustavljanju i sprečavanju nasilničkog ponašanja u porodici koje je najčešće prema ženama. Učestvovanje počinioca nasilja u struktuiranom tretmanu pomaže im da steknu uvid i prihvate odgovornost za svoje nasilno ponašanje, usvoje samokontrolu nad emocijama i ponašanjem, nauče socijalne vještine i promijene uvjerenja koja doprinose održavanju nasilnog odnosa nad žrtvom. Stoga je psihosocijalni tretman počinioca nasilja u direktnoj funkciji bezbjednosti članova porodice u kojoj ima nasilja.

Teorijska osnova savremenih tretmanskih programa je kognitivno-bihevioralni pristup sa snažnom komponentom psihoedukacije i jasnim vrijednosnim određenjem o neprihvatljivosti nasilja u partnerskim vezama i porodici, kao i o rodnoj ravnopravnosti. Istraživanja efikasnosti ovakvih tretmana pokazala su da su oni znatno uspješniji od programa koji su usmjereni samo na učenje upravljanja ljutnjom ili uvjeravanju (Dutton, 2007). Većina evaluacijskih istraživanja slučajeva kada su sudovi uputili počinioce na tretman, pokazuje da uspješno završavanje psihosocijalnog tretmana smanjuje vjerovatnoću ponavljanja nasilja za 50% do 85% (Edleson, 1995; Jones i sur. 2004). Evaluacija ovakvog tretmana u Hrvatskoj je pokazala da u dvije godine nakon uspješnog završetka psihosocijalnog tretmana praktično nije bilo fizičkog nasilja prema partnerki, da je i psihičko nasilje smanjeno za oko 80%, a da je policija evidentirala recidiv za oko 70% manje kod onih koji su završili tretman (Ajduković i saradnici, 2012).

Savremeni psihosocijalni tretmani polaze od stanovišta da je porodično nasilje dobrim dijelom odraz zloupotrebe moći zbog pretpostavljenih muških privilegija kao posljedice neravnopravnosti u odnosima muškaraca i žena, ukorijenjene u tradiciji koja podstiče muškarce da vjeruju da imaju veća prava od žena. Stoga se nasilje u porodici ne smatra samo individualnim poremećajem, patologijom, posljedicom stresa, zloupotreba psihoaktivnih substanci ili nefunkcionalnog partnerskog odnosa. Istina jeste da su neki muškarci i sami bili žrtve nasilja, dok su neki pretrpjeli druge oblike traumatizacije. Ipak, važno je istaći da ranije iskustvo žrtve ne čini počinioca manje odgovornim za svoje postupke. Nakon što uspješno završi psihosocijalni tretman zbog nasilnog ponašanja, počinitelj se može uputiti na bračno savjetovanje ili psihoterapiju zbog teškoća sa kojima se suočava usljed teškog životnog iskustva. Dakle, ovdje se ne radi o terapiji usmjerenoj na dubinsku promjenu ličnosti počinioca niti liječenja psihički bolesnih počinioca.

Ovaj tretman je prvenstveno namijenjen muškarcima - počiniocima nasilja u partnerskim odnosima. Svjetski i domaći podaci pokazuju da su kod prijavljenih slučajeva porodičnog nasilja u najvećem broju slučajeva (80 - 90%) počinioci muškarci. Kada se radi o posebno teškim oblicima nasilja, s povređivanjem pa i femicidom, muškarci su gotovo uvijek počinioci. U slučajevima kada žene nanesu partneru povrede ili to u rijetkim slučajevima završi ubistvom muškarca, redovno se pokazuje da su one trpjele višegodišnje nasilje. To se odražava i u izrazima u ovim smjernicama, te se o počiniocu piše u muškom rodu. Svakako, uz određene izmjene i dopune, ove Smjernice se mogu koristiti i kada su žene počinile nasilje u porodici. Iskustva pokazuju da su počiniteljke nasilja u partnerskim odnosima u pravilu primarno žrtve, a tek sekundarno pribjegavaju nasilju.

Pravni okvir i iskustvo najbolje prakse

Ove Smjernice izradene su na osnovu *Zakona o zaštiti od nasilja u porodici* (član 25, SLGG 46/10) kojim se propisuje obavezni psihosocijalni tretman; *Pravilnika o bližem načinu određivanja i sprovođenja zaštitne mjere obaveznog psihosocijalnog tretmana* (Službeni list Crne Gore broj: 56-726/2013-2 od 22. oktobra 2013. godine), *odredbi Konvencija Savjeta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici* (Istanbulska konvencija), *Plana aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori (2017 - 2021)*, *Strategije o zaštiti od nasilja u porodici (2016-2020)*, *Standarda Evropske mreže za rad sa počiniocima nasilja* (Work with Perpetrators European Network – WWP EN) i iskustava najbolje prakse u Republici Hrvatskoj.

Zakon o zaštiti od nasilja u porodici kao jednu od ukupno 5 zaštitnih mjera propisuje „obavezni psihosocijalni tretman” koju izriče nadležni sud. Prema trenutku izricanja mjera crnogorsko zakonodavstvo poznaje mjere koje se izriču prije i tokom odgovarajućeg postupka. Takođe, prije okončanja postupka sud za prekršaje može zaštitnu mjeru izrečenu prije i u toku postupka zamijeniti drugom zaštitnom mjerom (član 31). Zaštitne mjere se, po pravilu, izriču radi sprečavanja i suzbijanja nasilja u porodici, otklanjanja posljedica učinjenog nasilja i preduzimanja efikasnih mjera prevaspitanja počinioca nasilja i otklanjanja okolnosti koje pogoduju ili podstiču vršenje novog nasilja (član 19). Obavezni psihosocijalni tretman može se izreći počiniocu nasilja radi otklanjanja uzroka nasilničkog ponašanja i prevaspitanja, odnosno u cilju smanjivanja i otklanjanja opasnosti da ponovo učini nasilje. Bliži način određivanja i sprovođenja ove zaštitne mjere propisuje ministarstvo nadležno za poslove socijalnog staranja (član 25) *Pravilnikom o bližem načinu određivanja i sprovođenja zaštitne mjere obaveznog psihosocijalnog tretmana*¹.

Navedenim *Pravilnikom* (član 2) određen je okvir za sprovođenje tretmana. Tako je propisano da se zaštitna mjera obaveznog psihosocijalnog tretmana sprovodi u *zdravstvenoj ustanovi* koja je obuhvaćena mrežom zdravstvenih ustanova, a koja je prostorno najdostupnija počiniocu nasilja u porodici. Nadalje, za svakog počinioca zdravstvena ustanova izrađuje individualni plan sprovođenja zaštitne mjere kojim se, između ostalog, odrađuje način na koji se zaštitna mjera sprovodi (individualno ili grupno), obaveze u sprovođenju zaštitne mjere, način praćenja ponašanja počinioca nasilja tokom trajanja tretmana, trajanje psihosocijalnog tretmana, kao i postupanje u kriznim situacijama (član 5). U izradi tog individualnog plana učestvuje i predstavnik centra za socijalni rad. Zaštitnu mjeru sprovodi stručni tim zdravstvene ustanove koji je obučena za njeno sprovođenje (član 6.). Počinilac nasilja u porodici obavezan je da redovno učestvuje u psihosocijalnom tretmanu. Ukoliko stručni tim procijeni da i pored redovnog prisustva, tretman neće dovesti do promjene u ponašanju nasilnika, o tome odmah obavještava organ koji je izrekao zaštitnu mjeru i centar za socijalni rad (član 7). Prisustvo žrtve u vezi psihosocijalnog tretmana je moguće samo uz njen pristanak (član 8). O sprovedenom psihosocijalnom tretmanu stručni tim obavještava organ koji je izrekao zaštitnu mjeru i centar za socijalni rad (čl. 9.).

¹ *Pravilnik o bližem načinu određivanja i sprovođenja zaštitne mjere obaveznog psihosocijalnog tretmana* (Službeni list CG broj: 50/13)

Domovi zdravlja, kao zdravstvene ustanove u čijoj je nadležnosti sprovođenje zaštitne mjere obaveznog psihosocijalnog tretmana, su krajem 2016. godine, u okviru Centara za mentalno zdravlje započeli formiranje stručnih timova za sprovođenje zaštitne mjere obaveznog psihosocijalnog tretmana za počiniocce porodičnog nasilja. U sastavu tima su doktor specijalista iz oblasti psihijatrije, psiholog, socijalni radnik i medicinska sestra. Radom stručnog tima rukovodi vođa tima koji bi po pravilu trebao biti doktor specijalista u čijoj se ustanovi mjera izvršava.

*Plan aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori (2017 - 2021) u oblasti 5: Rodno zasnovano nasilje kao ključni operativni cilj postavlja „Unapređenje zakonodavnog i regulatornog okvira, kao i tehničkih uslova za efikasno sprovođenje zaštitnih mjera i efikasnije sankcionisanje nasilnika“. Kako bi zakonski okvir za zaštitu od rodno zasnovanog nasilja bio usklađen sa međunarodnim dokumentima i pozitivnom praksom, kao ključna aktivnost definisan je „Rad na stvaranju uslova za sprovođenje zaštitnih mjera obaveznog psihosocijalnog tretmana počinioca nasilja iz oblasti Zakona o zaštiti od nasilja u porodici (5.1.4.)“. Istovremeno i *Strategija o zaštiti od nasilja u porodici 2016-2020* ističe značaj zdravstvenog sistema u zaštiti i tretmanu žrtava nasilja i kroz svoj cilj 4. predviđa izradu nacionalnog programa/smjernica za sprovođenje psihosocijalnog tretmana za počiniocce nasilja, za čiju izradu je zaduženo Ministarstvo zdravlja.*

Istanbulsku konvenciju je Crna Gora ratifikovala 2013. godine, čime je postala pravno obavezujući međunarodni dokument za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. U članu 16. navode se obaveze države da uspostavi ili potpomaže programe usmjerene na podučavanje počinioca nasilja u porodici usvajanju nenasilnog ponašanja u međuljudskim odnosima u cilju sprečavanja daljeg nasilja i promjene nasilnih obrazaca ponašanja (stav 1). U preduzimanju ovih mjera prioritet moraju biti bezbjednost, podrška i ljudska prava žrtava, te da, kad je to primjereno, ovi programi budu uspostavljeni i sprovedeni u uskoj koordinaciji sa organizacijama koje pružaju podršku žrtvama. Ovaj međunarodni dokument definiše da se „nasilje protiv žena“ smatra kršenjem ljudskih prava i oblikom diskriminacije žena, a odnosi se na sve postupke i ponašanja koje rezultiraju ili mogu dovesti do tjelesne, seksualne, psihološke ili ekonomske štete ili patnje žena. To uključuje i prijetnje ovakvim postupcima, pritisak ili ograničavanje slobode bez obzira radi li se o javnoj ili privatnoj sferi života.

Koristi se izraz „rodno zasnovano nasilje“ koje se odnosi na nasilje usmjereno protiv žene upravo zato što je žena, jer su žene neproporcionalno više pogođene ovom vrstom nasilja. Pojam „rod“ se odnosi na socijalno konstruisane uloge, ponašanja, aktivnosti i osobine koje se u nekom društvu smatraju prikladnima za žene odnosno muškarce. Ovo je važno imati na umu jer istraživanje specijalnog izvještaja Ujedinjenih nacija za nasilje nad ženama pokazuje da postoji direktna veza između nivoa rodne (ne)ravnopravnosti, izrazitosti rodni stereotipa i količine nasilja nad ženama u nekom društvu².

² Kada se radi o počinjenom nasilju između članova porodice koji nisu partneri (braća, braća i sestre, roditelji i djeca), prema osobama s invaliditetom ili osobama starije životne dobi, kao i kada se radi o nasilju u porodici koje su počinile žene, psihosocijalni tretman se prilagođava kontekstu počinjenja nasilja i vrsti odnosa među članovima porodice.

U Standardima Evropske mreže za rad sa počiniocima nasilja³ naglašava se da je pridržavanje postupaka prilikom sprovođenja psihosocijalnog tretmana važno za održavanje kvaliteta i efikasnosti rada sa počiniocima, a da su bezbjednost žrtve prioritet, te da se intervencijama ne smije ugroziti bezbjednost žena i djece. Također se ističe nužnost saradnje ustanova koje sprovode psihosocijalni tretman počinioca nasilja u porodici sa organizacijama koje brinu o zaštiti i podršci žrtvama nasilja, koje su prvenstveno žene.

Iskustava najbolje prakse u Republici Hrvatskoj u sprovođenju psihosocijalnog tretmana počinioca nasilja u porodici pokazuju da je 20 susreta (4 individualna i 16 grupnih) minimum za postizanje ciljanje promjene u preuzimanju odgovornosti za svoje nasilno ponašanje, zamjenu nasilnog ponašanja nenasilnim, razumijevanje posljedica nasilja po članove porodice i usvajanje nenasilnih oblika komunikacije. Psihosocijalni tretman sastoji se od pripremne i faze sprovođenja, te faze završavanja tretmana. Ukupni opseg tretmana obuhvata najmanje 36 sati neposrednog kontakta voditelja tretmana s počiniocem tokom perioda od najmanje 6 mjeseci, a ako se tretman izuzetno sprovodi samo individualno, količina neposrednog kontakta je najmanje 18 sati.

Svjetska Zdravstvena Organizacija (SZO) smatra da i pored činjenice da su za rješanje problema potrebne intervencije na više polja: socijalne usluge, obrazovanje, pravosuđe, policija itd., zdravstveni sektor igra ključnu ulogu u prevenciji i reagovanju na nasilje nad ženama. Nove kliničke smjernice SZO o odgovoru zdravstvenog sektora na partnersko nasilje nad ženama ističu hitnu potrebu da se ova pitanja integrišu u kliničku obuku za pružaoce zdravstvenih usluga. *Globalni plan akcije za jačanje uloge zdravstvenog sistema u okviru nacionalnog multisektorskog odgovora na rješavanje međuljudskog nasilja, posebno nad ženama i djevojkama, i nad djecom*⁴ je tehnički dokument utemeljen na dokazima, najboljim praksama i postojećim tehničkim smjernicama SZO. Nudi set praktičnih akcija koje države članice mogu preduzeti kako bi ojačale svoje zdravstvene sisteme za rješavanje međuljudskog nasilja, posebno nad ženama i djevojkama, te nad djecom. Osnovni paket usluga za žene žrtve nasilja zasnovan je na jasnim principima i to: 1. Pristup usmjeren na potrebe žrtve, 2. Sigurnost (žrtve) je najvažnija i 3. Odgovornost nasilnika.

Očigledno da je žena žrtva nasilja i njena bezbjednost centralna tačka djelovanja SZO, te u cilju bezbjednosti žrtava podstiču države da razviju i vrše procjene uspješnosti programa liječenja i reintegracije / rehabilitacije počinioca koji daju prioritet sigurnosti žrtava, kao i da obezbijede nadzor nad poštovanjem zakona. Rehabilitacija počinioca se tretira u dijelu: "proces nakon suđenja", sa sljedećim smjernicama:

Pri donošenju odluke o rehabilitacijskom tretmanu za počinioce, osigurati da program tretmana smanjuje recidiv i promovira sigurnost žrtava.

³ WWP EN, 2018, dostupna na: https://www.work-with-perpetrators.eu/fileadmin/WWP_Network/redakture/Guidelines/WWP_EN_Guidelines_for_Standards_v3_2018.pdf

⁴ SZO, *Globalni akcioni plan za jačanje uloge zdravstvenog sistema u okviru nacionalnog multisektorskog odgovora na rješavanje međuljudskog nasilja, posebno nad ženama i djevojkama, i nad djecom.*

- Osigurati da se procijeni podobnost počinioca nasilja prije nego što budu prihvaćen u program rehabilitacije i da postoji stalna procjena rizika, gdje bezbjednost žrtve ima prioritet. Ovo podrazumijeva savjetovanje sa žrtvama u vrijeme kada se vrši procjena i kada se razmatraju mogućnosti rehabilitacije, kao i za tekuću procjenu rizika i informisanje žrtava o svim odlukama nakon suđenja.
- Osigurati da je rehabilitacija dio osuđujuće presude, a ne alternativa kaznenoj evidenciji.
- Osigurati nadzor nad programima rehabilitacije.
- Osigurati odgovarajuće posljedice/kaznu za počinioce koji ne pohađaju svoje programe.⁵

Ciljevi Smjernica

Opšti cilj ovih Smjernica je da se pruži pomoć voditeljima psihosocijalnog tretmana za počinioce nasilja u porodici kao zaštitne mjere da primjenjuju ujednačene postupke koji će dovesti do postizanja svrhe tretmana, a to je zaustavljanje i neponavljanje bilo kojeg oblika nasilnog ponašanja prema članovima porodice.

Specifični ciljevi ovih Smjernica su:

1) obezbijediti podršku stručnim timovima u zdravstvenim ustanovama u kojima se sprovodi psihosocijalni tretman počinioca nasilja u porodici da usklade svoje postupanje sa drugim učesnicima u borbi protiv nasilja u porodici i nad ženama, poput centra za socijalni rad, organizacija koje organizovano pružaju podršku ženama koje su preživjele nasilje ili sudovima koji upućuju osuđene počinioce u obavezni psihosocijalni tretman; 2) olakšati razumijevanje specifičnosti tretmanskog rada sa nedobrovoljnim nasilnim korisnicima koji se opiru promjeni svojeg nasilnog ponašanja ugrožavajući tako bezbjednost članova porodice, ponajprije žena; 3) doprinijeti unapređenju efikasnosti psihosocijalnog tretmana i ujednačavanju kvaliteta njegovog sprovođenja.

Principi psihosocijalnog tretmana počinioca nasilja u porodici

Sprovođenje psihosocijalnog tretmana za počinioce nasilja u porodici treba da se temelji na sljedećim principima:

- ⇒ Nasilje u porodici je neprihvatljivo, zakonom zabranjeno ponašanje i mora se zaustaviti, a psihosocijalni tretman je jedan od mehanizama za postizanje toga cilja.
- ⇒ Psihosocijalni tretman služi povećanju bezbjednosti članova porodice ugroženih nasiljem. Uz zakonsko sankcionisanje počinioca i uz zaštitu odnosno podršku žrtvama nasilja, psihosocijalni tretman je mehanizam za postizanje bezbjednosti članova porodice, pa treba biti uključen u saradnju sa drugim institucionalnim mehanizmima zaštite porodice u zajednici i društvu.
- ⇒ Nasilje u porodici je izabrano ponašanje, a počinioci su odgovorni za svoje nasilno ponašanje koje mogu promijeniti učestvovanjem u psihosocijalnom tretmanu.

⁵ https://www.unfpa.org/sites/default/files/resource-pdf/Essential-Services-Package-Module-3-en_1.pdf

- ⇒ Nasilno ponašanje u porodici ima za svrhu kontrolisanje drugih osoba zloupotrebom moći i nasilnim postupcima, prvenstveno partnerke, a počinioci koriste različite oblike nasilja da postignu taj cilj.
- ⇒ Uspješni psihosocijalni tretmani počinioca nasilja baziraju se na strukturiranom kognitivno-bihevioralnom pristupu razvoja sposobnosti počinioca za emocionalnu samo-regulaciju, samokontrolu ponašanja i usvajanju uvjerenja o ravnopravnosti u muško-ženskim rodnim odnosima, te od odustajanja korištenja tradicionalne muške privilegije da se nasiljem reguliše odnos u partnerskoj vezi i porodici.
- ⇒ Ukoliko je počinitelj nasilja u porodici zavisnik od alkohola ili psihoaktivnih supstanci, preduslov za uključivanje u psihosocijalni tretman je uspješno odvikavanje od zavisnosti do te mjere da bude sposoban za kompletno praćenje tretmana i aktivno učestvovanje u svim njegovim fazama. Razlog tome je što počinitelj nasilja koji je zavisnik od opijata ne može razvijati odgovornost za svoje postupke, redovno učestvovati u tretmanu niti ispunjavati zadatke koje tretman zahtijeva. U slučaju da stručni tim procijeni da je počinitelj nasilja zavisnik od alkohola ili psihoaktivnih supstanci, potrebno je da obavijesti organ koji je počiniocu izrekao obavezni tretman da isti ne ispunjava uslove za učestvovanje u tretmanu, te da predloži zamjenu ove zaštitne mjere odgovarajućom.
- ⇒ Počinioci nasilja koji su u alkoholisanom stanju bili nasilni ili često konzumiraju alkohol, ali nisu zavisnici, mogu da budu uključeni u tretman.

Izrada plana sprovođenja psihosocijalnog tretmana:

Za svakog počinioca nasilja u porodici stručni tim treba da izradi pisani individualni plan psihosocijalnog tretmana koji treba da sadrži sljedeće *elemente*:

1. Informacije o počiniocu i organu koji ga je uputilo u tretman kao zaštitnu mjeru.
2. Procjenu da li počinitelj ispunjava kriterijume za uključivanje u psihosocijalni tretman.
3. Odluku na osnovu ispunjavanja kriterijuma o uključivanju počinioca u tretman i oblik sprovođenja tretmana (individualni ili grupni).
4. Datum očekivanog početka i završetka tretmana.
5. Način praćenja napretka počinioca tokom tretmana.
6. Način kontaktiranja sa žrtvom nasilja u porodici, provjera da li postoji plan zaštite i bezbjednosti (čl.18 i 19 Protokola o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja nad ženama i nasilja u porodici), iniciranje izrade plana bezbjednosti ukoliko ne postoji i podrška u izradi istog.
7. Postupanje u kriznim situacijama kada je bezbjednost članova porodice ozbiljno ugrožena od počinioca nasilja uključenog u tretman.
8. Završna ocjena o uspješnosti tretmana i podnošenje izvještaja organu koje je uputio počinioca na izvršenje ove zaštitne mjere.

Učestvovanje u psihosocijalnom tretmanu i bezbjednost članova porodice, te procjenjivanje rizika od daljeg nasilja

O bezbjednosti članova porodice počinioca nasilja kojem je izrečena zaštitna mjera obaveznog psihosocijalnog tretmana članovi stručnog tima vode računa tako što procjenjuju promjene u riziku za ponovno nasilno ponašanje, jer u nekim slučajevima učestvovanje u tretmanu može da poveća rizik za partnerku i članove porodice.

Zbog gore navedenog, stručni tim treba da prati ponašanje počinioca na tretmanskim susretima, njegove promjene u odnosu prema sopstvenom nasilnom ponašanju, u pripisivanju odgovornosti za svoja ponašanja drugima, načinu govora o partnerki, o njegovim uvidima u posljedice svojeg nasilnog ponašanja na članove porodice, o njegovom usvajanju tehnika za emocionalnu samo-regulaciju i nenasilnu komunikaciju.

Postupci koje članovi stručnog tima sprovode u cilju povećanja bezbjednosti članova porodice treba da uključuju sljedeće:

- Stručni tim će zatražiti informacije od voditelja slučaja u centru za socijalni rad (CSR) koje mogu biti korisne za individualizaciju tretmanskog plana (podaci o kontinuitetu, vrsti i oblicima nasilja, plan zaštite i osiguranja bezbjednosti ukoliko je izrađen i sl.).
- Stručni tim će zamoliti voditelja slučaja u CSR da upozna žrtvu porodičnog nasilja sa postojanjem psihosocijalnog tretmana i preporuči joj da se odazove na poziv stručnog tima da dođe na sastanak u centar za mentalno zdravlje.
- Na sastanku koji traje oko jedan sat će član stručnog tima upoznati žrtvu nasilja u porodici sa ciljevima, sadržajem i načinom sprovođenja psihosocijalnog tretmana sa počiniocem radi smanjivanja mogućnosti njegovog manipulisanja žrtvom zbog toga što učestvuje u tretmanu.
- Žrtvu porodičnog nasilja treba upoznati sa „*tajm-aut postupkom*“ kako bi razumjela da njen nasilni partner može koristiti taj postupak da bi izbjegao da bude nasilan i da je to znak njegovog nastojanja da kontroliše svoje nasilno ponašanje, te da ga ona u tome ne treba spriječiti. No žrtvu nasilja treba isto tako upozoriti i na mogućnost da počinioc nasilja manipuliše tim postupkom.
- Sa žrtvom je potrebno provjeriti da li je izrađen njen plan bezbjednosti i objasniti u čemu se on sastoji. Ako plan nije izrađen, potrebno je inicirati sa voditeljem slučaja u CSR njegovu izradu. Članovi stručnog tima treba da upoznaju žrtvu nasilja i sa elementima ličnog plana bjezbjednosti, za šta mogu koristiti Prilog 1.
- Žrtvu nasilja u porodici treba uputiti na organizacije i ustanove kojima je zadatak zaštita i podrška osobama koje su preživjele nasilje ako već nije u kontaktu sa njima.

- Žrtvu nasilja treba ohrabriti da u bilo kojem trenutku kontaktira stručni tim koji sprovodi psihosocijalni tretman i upozori na povećanje rizika ili promjene u ponašanju počinioca nasilja.
- Ukoliko žrtva nasilja na to pristane, stručni tim je može kontaktirati na polovini sprovedenog tretmana kako bi dobio njen uvid u promjene ponašanja kod počinioca nasilja. Tako dobijene informacije voditelji tretmana treba da tretiraju kao posebno povjerljive i da ne dijele sa drugima, a posebno ne sa samim počiniocem.

Struktura psihosocijalnog tretmana

Prema iskustvima dobre prakse psihosocijalni tretman sastoji se od tri faze: 1) pripremne faze, 2) centralne faze i 3) faze završavanja tretmana.

Pripremna faza

Pripremna faza tretmana treba da uključi sljedeće aktivnosti:

- Najavu upućivanja u zdravstvenu ustanovu koja sprovodi psihosocijalni tretman od strane ovlašćenog organa uz popratnu dokumentaciju (presuda sa obrazloženjem). To omogućava stručnom timu da upozna okolnosti i sam čin nasilnog ponašanja zbog kojeg je počinioc upućen u tretman, kako bi mogao da se pripremi za individualne susrete koji slijede.
- Praćenje da li se počinioc javio u zdravstvenu ustanovu radi psihosocijalnog tretmana u roku određenom rješenjem nadležnog organa. Ako se počinioc nasilja ne javi u određenom roku, o tome se odmah pismeno obavještava organ koji ga je uputio na tretman i centar za socijalni rad jer je to, između ostaloga, pokazatelj povećanog rizika za bezbjednost članova porodice, a ne samo kršenje zakona.
- Tokom četiri individualna susreta treba upoznati počinioca sa ciljevima, strukturom, sadržajem, procesom odvijanja tretmana i pravilima njegovog sprovođenja, obavezama počinioca, povjerljivosti informacija i ograničenjima te povjerljivosti u slučaju da ponovi nasilje ili da stručni tim procijeni da rizik od nasilja za članove porodice raste. Ovi susreti traju jedan sat. Istovremeno se u obliku intervjua prikupljaju detaljni podaci o ponašanju počinioca u dužem vremenskom periodu radi procjene postoji li obrazac nasilnog ponašanja, uspostavljeni nasilni odnos počinioc – žrtva, a sve kako bi se individualizovao rad s počiniocem i procijenili rizici za nasilje. Za to se može koristiti Ulazni upitnik (Prilog 2.). Po potrebi se mogu sprovesti i dijagnostičke procedure.
- Na istim individualnim susretima treba raditi na motivisanju počinioca da iskoristi sve prednosti učestvovanja u tretmanu ukazivanjem na dobrobit za njega i članove porodice ukoliko uspješno završi tretman. Pri tome voditelji koriste komunikacijske vještine profesionalnog dijaloga i motivišućeg intervjua.

- Procjenjivanje da li počinitelj nasilja ispunjava kriterijume za uključivanje u psihosocijalni tretman i kapaciteta za promjenu radi individualizovanja tretmana. S tom svrhom se ponašanje počinioca prati kroz individualne susrete kako bi voditelji tretmana stekli uvid u kapacitet za njegovu promjenu i o tome mogli voditi računa u individualizovanju postupaka u centralnoj fazi tretmana (*Prilog 3*).
- Procjena ispunjavanja kriterijuma za uključivanje počinioca u tretman treba da se bazira na dva elementa:
- Odsustvu zavisnosti od alkohola ili psihoaktivnih supstanci, odnosno dovoljan stepen samokontrole konzumiranja opijata kako bi počinitelj mogao da prati i aktivno učestvuje u procesu tretmana.
- Odsustvu akutne mentalne bolesti, mentalne nerazvijenosti ili demencije koje onemogućavaju aktivno učestvovanje u procesu tretmana.
- Na trećem individualnom susretu voditelji tretmana trebaju predstaviti „*Tajm-aut postupak*“ koji služi smanjivanju neposrednog rizika od ponavljanja nasilja. Na ovaj postupak se treba vratiti na jednom od grupnih susreta, a ovdje služi kao svojevrsna „prva pomoć“ u potencijalno nasilnoj situaciji (*Prilog 4*).
- Kontaktiranje žrtve nasilja u porodici i pozivanje da dođe da se upozna sa cijevima, načinom rada i obavezama počinioca ako bude uključen u tretman. Tom prilikom treba zajedno sa žrtvom analizirati rizik od ponavljanja nasilnog ponašanja i dati joj informacije o sadržaju ličnog plana bezbjednosti (*Prilog 1*). Žrtva nasilja u porodici treba da ima slobodu izbora da li želi da prihvati taj kontakt ili ne.
- Donošenje odluke o ispunjavanju kriterijuma za uključivanje počinioca u obavezni psihosocijalni tretman, te o individualnom ili grupnom obliku njegovog sprovođenja.
- Obavješćavanje organa koji je izdao rješenje o obaveznom psihosocijalnom tretmanu, centra za socijalni rad i žrtve nasilja u porodici o uključivanju počinioca u tretman.

Centralna faza sprovođenja tretmana

- Centralna faza sprovođenja tretmana odvija se kroz najmanje 16 individualnih ili grupnih susreta prema strukturiranom programu u kojem se obrađuju ključne teme povezane sa ciljevima psihosocijalnog tretmana. Obrada tema je zapravo planirana psihoedukacija uz puno povratnih i usmjeravajućih informacija koje se daju na podržavajući način.
- Na prvom tretmanskome susretu, bilo grupnom bilo individualnom, počinitelj se upoznaje sa pisanim informisanim pristankom koji treba da potpiše (*Prilog 5*. – Primjer informisanog pristanka za učestvovanje u tretmanu). U dokumentu su navedene njegove obaveze, a pristanak treba obrazložiti na način da ga počinitelj potpisuje sa punom sviješću.

- Ova faza započinje postavljanjem individualnih ciljeva za svakog počinioca, na koje se vraća nakon pet susreta kako bi mogao razmotriti svoje ciljeve i promijeniti ih.
- Tokom tretmana počinioc se podučava i iskustveno vodi kroz teme o razumijevanju što je sve nasilno ponašanje, prepoznavanju oblika nasilja i posljedica svog nasilnog ponašanja, načinima kako može promijeniti svoje ponašanje, ulozi ličnih vrijednosti i uvjerenja o muško-ženskim odnosima koji su u osnovi nasilnog ponašanja, vještinama emocionalne samo-regulacije i upravljanja stresom, nenasilnoj komunikaciji itd.
- Učestvovanjem u tretmanu počinioc stalno prima povratne informacije o sebi i svom napretku prema postizanju ciljeva tretmana što služi podizanju motivacije za promjenu.
- Počinioc je dužan da aktivno učestvuje na svakom susretu, što je dio obaveza koje treba da upozna već u prethodnoj, prvoj fazi. Može se dopustiti najviše dva opravdana izostanka koja počinioc treba da unaprijed najavi i opravda objektivnim okolnostima nemogućnosti učestvovanja na susretu uz odgovarajući dokaz (npr. akutna bolest ili povreda uz opravdanje nadležnog ljekara).
- Sprovođenje tretmana treba prekinuti ako počinioc: uporno ne izvršava postavljene zahtjeve tokom tretmana, izostane opravdano više od dva puta sa susreta, izostane sa jednog susreta bez najave i objektivnog i dokumentovanog opravdanja. O prekidu tretmana treba odmah obavijestiti žrtvu nasilja, organ koji je donio rješenje o zaštitnoj mjeri obaveznog psihosocijalnog tretmana i centar za socijalni rad.

Faza završavanja tretmana

- Na osnovu uočenih promjena kod počinioca tokom tretmana voditelji psihosocijalnog tretmana donose ocjenu o uspješnosti postizanja ciljeva za svakog počinioca.
- Sa ocjenom postignutih promjena kod počinioca obavještava se organ koji ga je uputio u tretman i centar za socijalni rad, te daju potrebne preporuke.
- O ocjeni postizanja ciljeva tretmana obavještava i samog počinioca u okviru zadnjeg susreta.
- O ocjeni postizanja ciljeva tretmana se obavještava žrtva nasilja u porodici.

Preporuka je da počinioc nasilja koji je uspješno završio psihosocijalni tretman, ali je ponovio nasilje u porodici ne bi trebalo ponovo uputiti u ovaj tretman prije isteka perioda od dvije godine od prethodnog završetka tretmana.

Način održavanja tretmanskih susreta u centralnoj fazi

Susreti treba da se održavaju svake sedmice u isti dan i vrijeme i po mogućnosti u istoj prostoriji. Trajanje pojedinih grupnog susreta je 2 sata, a individualnog susreta 1 sat.

Struktura svakog grupnog susreta je jednaka i sadrži tri dijela:

1. „Prijavljivanje“ tokom kojeg počinioc opisuje događaje od prethodnog susreta koji se analiziraju sa stanovišta rizika od nasilja. To se koristi za osnaživanje počinioca koji su bili u riziku za budu nasilni, ali su izbjegli biti nasilni; te povezivanje sa sadržajima koji su već obrađeni na nekom od prethodnih susreta. Zatim se analizira individualna korist od prethodnog susreta (*Prilog 6 - List za procjenu prošlog susreta*). U grupnom obliku rada se može odabrati nekoliko članova grupe s kojima se analizira individualni „Dnevnik ljutnje“ (*Prilog 7 - Dnevnik ljutnje*) i korištenje „tajm-aut“ postupka. U individualnom obliku rada to se radi na svakom susretu sa počiniocem. U okviru „prijavljivanja“ se provjerava i analizira obavljanje specifičnih zadataka sa prethodnog susreta. Trajanje ovog dijela je oko 45 minuta (odnosno oko 20 minuta u individualnom obliku rada).
2. Obrada jedne od tema prema programu radi povezivanja sadržaja sa ličnim iskustvom, ponašanjem, vrijednostima, načinom mišljenja i partnerskim odnosom (oko 60 minuta u grupnom obliku rada, a oko 25 minuta u individualnom radu).
3. Završavanje susreta i zadavanje zadataka (oko 10 minuta).

Da bi se održala ovakva struktura susreta, kvalitet rada i postigli tretmanski ciljevi, preporučuje se:

- Tretman treba po pravilu sprovoditi u grupnom obliku, a samo izuzetno zbog postojanja objektivnih prepreka može se sprovoditi individualno.
- Veličina grupe od 6 do 8 počinioca.
- Voditelji tretmana ne bi trebali voditi više od dvije grupe u jednom danu ili četiri grupe nedeljno.
- Tretmansku grupu je nužno voditi u ko-voditeljstvu, ako je moguće to treba biti muško-ženski voditeljski par.
- Voditelji tretmana treba da steknu specifične kompetencije kroz ciljanu obuku za sprovođenje psihosocijalnog tretmana počinioca nasilja u porodici.

Tokom tretmana trebaju biti obuhvaćeni najmanje sadržaji iz tabele ispod:

Sadržaj tretmanskih susreta u centralnoj fazi - ilustracija mogućih tema
<i>Oblici nasilnog ponašanja i prepoznavanje njegovih posljedica</i>
<i>Nasilno ponašanje kao izabrano ponašanje počinioca</i>
<i>Preuzimanje odgovornosti za svoje ponašanje</i>
<i>Muško-ženski i rodni kontekst nasilja u porodici i partnerskim vezama</i>

<i>Stavovi i uvjerenja koja podržavaju nasilje u porodici</i>
<i>Uloga muške i ženske socijalizacije, sramoćenja tokom odrastanja i niskog samopoštovanja u nasilju muškaraca</i>
<i>Ljutnja u nasilnom ponašanju i njena samokontrola</i>
<i>Poricanje, umanjivanje, opravdavanje i optuživanje članova porodice za sopstveno ponašanje</i>
<i>Usvajanje pozitivnih, poštujućih i ravnopravnih odnosa u partnerskom odnosu</i>
<i>Stres i oblici konstruktivnog suočavanja sa stresom</i>
<i>Razumijevanje sukoba i njihovo konstruktivno rješavanje</i>
<i>Poboljšanje komunikacije i socijalnih vještina</i>
<i>Pretpostavke i prepreke kvalitetnom partnerstvu</i>
<i>Razvijanje sposobnosti počinioca za sigurne i primjerene kontakte sa svojom djecom</i>

Praćenje ponašanja počinioca tokom tretmana

Tokom tretmana voditelji pažljivo prate ponašanje počinioca nasilja kako bi mogli prilagoditi proces potrebama svakog učesnika. To se radi opažanjem aktivnog učestvovanja u obradi tema susreta i stepena samo-otkrivanja, jer se od počinioca traži da iznese svaki čin bilo kojeg oblika nasilja ili rizika da se tako ponaša tokom protekle sedmice.

Za praćenje promjena, ali ujedno i za procjenu rizika od ponavljanja nasilja, voditelji tretmana mogu koristiti sljedeće informacije:

- Povećanje stepena samo-otkrivanja, otvorenosti na primjedbe drugih učesnika grupe i voditelja tretmana i druge promjene ponašanja počinioca na susretu.
- Smanjivanje otpora, poricanja i umanjivanja svoje odgovornosti ili okrivljivanja drugih članova porodice za svoje nasilno ponašanje (*Prilog 8. – Ilustracija otpora počinioca i reagovanje na njih*).
- Manju potrebu za konfrontiranjem sa voditeljima tretmana i članovima grupe.
- Informacije od partnerke (sadašnje i bivše) o ponašanju počinioca, a koje se moraju tretirati sa najvećim stepenom povjerljivosti kako se ne bi ugrozila njena bezbjednost.
- Podaci od ostalih službi, kao što su policija i centar za socijalni rad.

Potrebne kompetencije voditelja/ke psihosocijalnog tretmana

Članovi stručnog tima koji sprovode zaštitnu mjeru obaveznog psihosocijalnog tretmana počinioca nasilja u porodici kroz dodatnu obuku treba da steknu sljedeće kompetencije za njegovo sprovođenje.

Znanje o porodičnom nasilju	
<ul style="list-style-type: none">• Razumijevanje definicije i posljedica nasilja u porodici na žrtve• Poznavanje kulturnih, socijalnih i rodnih aspekata nasilja u porodici• Poznavanje taktika koje počinioci koriste kako bi održali dominaciju i kontrolu• Razumijevanje dinamike u nasilnim odnosima• Poznavanje indikatora rizika i opasnosti po žrtvu• Poznavanje postupaka zaštite djece i službi koje posebno štite djecu• Poznavanje sadržaja ličnog plana bezbjednosti žrtve i djece	
Vještine procjenjivanja i sprovođenja tretmana	
<ul style="list-style-type: none">• Vlananje tehnikom motivacijskog intervjuisanja• Procjenjivanje ispunjavanja kriterijuma za uključivanje počinioca nasilja u tretman• Procjenjivanje opasnosti i bezbjednosti za članove porodice• Upravljanje dinamikom grupe i odnosima u njoj• Prepoznavanje rodno neprihvatljivih uvjerenja, izraza i ponašanja• Priprema individualnih i grupnih susreta, te analiziranje iskustava i procesa nakon njih• Održavanje cjelovitosti i dosljednosti tretmanskog programa• suočavanje sa situacijama neučestvovanja počinioca u zahtjevima tretmana i neizvršavanja zadataka između susreta• Razvijanje i održavanje odnosa saradnje sa organizacijama civilnog društva i ustanovama koje brinu o bezbjednosti i podršci članovima porodice• Primanje povratnih informacija o svojem načinu rada i stilu međusobnog komuniciranja	
Organizacijska i administrativna znanja i vještine	
<ul style="list-style-type: none">• Vodenje evidencije i izvještavanje uredno i na vrijeme• Razumijevanje i pridržavanje odredbi o ograničenoj povjerljivosti u skladu sa pravilima struke, zakonskih normi i propisa ustanove koja sprovodi tretman• Sposobnost saradnje sa odgovarajućim organizacijama civilnog društva i ustanovama radi bezbjednosti članova porodice.	

PRILOZI

Prilog 1: Informacije o elementima ličnog plana bezbjednosti za žrtvu porodičnog nasilja

Ugroženost žrtava nasilja u porodici može biti tako velika da je u pitanju život, najčešće žena i djece. Zbog toga je važno da se žrtvi pomogne da izradi njen lični plan bezbjednosti u čijoj je osnovi planiranje kako i ko može zatražiti pomoć policije, priprema za hitno napuštanje doma i samozaštita. Informacije navedene ovdje mogu poslužiti stručnom timu da se upozna s tim postupcima, te da lakše u susretu sa žrtvom porodičnog nasilja provjeri da li je takav plan već napravljen.

Žrtvi porodičnog nasilja treba reći: „S obzirom da se nalazite u vezi u kojoj ima nasilja, važno je da napravite lični „plan bezbjednosti“ za slučaj da osjetite opasnost da se nasilje ponovi. Na taj način ćete biti spremni da pravilno reagujete u budućim kriznim situacijama, što povećava stepen Vaše bezbjednosti. Ovo su elementi o kojima treba da voditi računa, zavisno od Vaše životne situacije“.

Planovi bezbjednosti se mogu napraviti za različite situacije

- Hitne situacije kada mislite da vam prijeti fizički napad ili nakon napada – radi izbjegavanja ponovnog napada.
- Nastavak veze sa partnerom koji je bio nasilan – radi smanjivanja opasnosti.
- Prije prekida veze sa nasilnim partnerom – radi smanjivanja opasnosti.
- Nakon prekida veze sa nasilnim partnerom jer nasilnici mogu da postanu opasniji u periodu nakon prekida veze ili razvoda – radi smanjivanja opasnosti.

Utvrđite ko vam može pružiti pomoć u slučaju hitne situacije

- Identifikujte osobe koje mogu i hoće da Vam pomognu (pripremite telefonske brojeve).
- Razgovarajte sa osobama koje Vam mogu pomoći i utvrdite koje oblike pomoći (i koliko dugo) su spremne da vam pruže.
- Utvrdite postoji li mjesto gdje se možete skloniti, ko vam može pružiti finansijsku pomoć i koliko dugo, ko može da pomogne u vezi djece, ko je dovoljno povjerljiv da mu povjerite svoja dokumenta, novac.

Bezbjednost kad mislite da vam prijeti napad

- Procijenite postoji li vjerovatnoća da ćete se svađati (sukobiti) sa partnerom.
- Gdje ćete se skloniti (pazite: kupatilo, kuhinja, garaža, sobe bez spoljnih izlaza su opasne)?
- Kako ćete umiriti partnera da se zaštitite dok ne budete izvan opasnosti?

Bezbjednost kod nastavka veze sa nasilnim partnerom

- Koga možete zamoliti da pozove policiju ako čuje galamu iz Vašeg doma?
- Podučite djecu da pozovu policiju ili drugu pomoć.
- Programirajte (stavite u memoriju telefona) brojeve službi za pomoć i osoba koje će vam pomoći.
- Dogovorite izraz koji će biti znak da trebate pomoć (sa djecom, prijateljima, komšijama).
- Ako budete morali da napustite stan, gdje ćete otići?

Bezbjednost nakon prekidanja nasilne veze

- Utvrdite ko vam može pomoći kad napuštate nasilnu vezu.
- Razgovarajte sa barem dvije osobe kako bi znali da ćete imati smještaj.
- Kontaktirajte organizaciju za pomoć žrtvama nasilja u porodici kako bi vam pomogli u planiranju Vaše bezbjednosti.
- Ostavite rezervni ključ od stana i zalihu novca kod povjerljive osobe do koje možete lako doći.
- Ostavite originalne ili kopije važnih dokumenata kod povjerljive i dostupne osobe.
- Ostavite rezervnu odjeću kod povjerljive osobe.
- Ostavite rezervne ključeve auta kod povjerljive osobe.
- Otvorite novi bankovni račun i kreditne kartice.
- Osigurajte adresu ili poštanski pregradak (fah) gdje vam može dolaziti pošta.
- Uvježbajte sprovođenje svojeg plana bezbjednosti i odlaska – uključite i djecu.
- Dogovorite znak hitnog odlaska (sa djecom, prijateljima, komšijama).

Bezbjednost kod kuće i na poslu nakon prekidanja nasilne veze

- Promijenite brave na vratima.
- Ugradite metalna ulazna vrata.
- Ugradite alarm.
- Promijenite broj telefona i mobilnog telefona.
- Obavijestite komšije i prijatelje da se osjećate ugroženo i tražite da pozovu policiju ako čuju galamu iz Vašeg stana.
- Ako je bivšem partneru zabranjen pristup vama, a on prekrši nalog suda odmah pozovite policiju.
- Ako je bivšem partneru zabranjen pristup vama i Vašem stanu, tražite od komšija da pozovu policiju ako ga vide u blizini Vas ili Vašeg stana (pokažite im rješenje suda).
- Obavijestite pretpostavljenog o svojoj situaciji i zamolite zaštitu ako bivši partner dođe na vaš posao.
- Kad odlazite sa posla koristite različite puteve da dođete do svojeg stana.
- Promijenite mjesta gdje izlazite i kupujete.
- Razmislite gdje se možete skloniti na javnim mjestima ako budete u neposrednoj opasnosti.
- Podučite djecu primjereno njihovom uzrastu o postupcima bezbjednosti za Vas i njih.
- Osigurajte da Vas djeca mogu u bilo kojem času kontaktirati.
- Podučite djecu kako da jednostavno pozovu policiju ili drugu pomoć.
- Obavijestite osoblje vrtića ili škole ko ima pravo preuzeti djecu od njih i pokažite odluku da su djeca vama povjerena.

Planiranje bijega u nasilnoj situaciji

- Ako je moguće, napustite mjesto opasnosti čim vam se za to ukaže prilika – zato se unaprijed pripremite kako da najbrže napustite stan za slučaj potrebe.
- Razmislite na koja mjesta u stanu se možete skloniti da biste se zaštitili.
- U koje prostorije se možete zaključati i pružaju li vam mogućnost da pobjegnute iz stana (npr. prozor kroz koji možete napustiti stan ili iz kojega možete zvati u pomoć).

- Provjerite funkcionira li vam mobilni telefon i u ovim prostorijama i možete li odatle pozvati policiju.
- Odlazak iz kuće pažljivo isplanirajte da biste vi i djeca bili bezbjedni. Kada posumnjaju da ih žrtva namjerava napustiti, nasilnici često postaju još nasilniji i povećaju kontrolu. Zato pažljivo isplanirajte kako i kada ćete izići iz stana. Dobro je iskoristiti svakodnevne situacije izlazaka, kao npr. kupovinu, bacanje smeća, odlazak na posao.

Stvari koje treba ponijeti sa sobom

Pripremite torbu sa najvažnijim stvarima za Vas i djecu i čuvajte je na sigurnom mjestu. U torbi treba da se nalaze najvažniji dokumenti:

- Lična karta i pasoš
- Vozačka dozvola i dokumenta za automobil
- Izvod iz matične knjige rođenih za sebe i djecu
- Zdravstvene knjižice i zdravstvena dokumentacija za sebe i djecu
- Dokazi o školovanju, diplome za sebe i djecu
- Kreditne kartice, novac
- Potvrde o osiguranju, kreditima, vlasništvu nekretnina
- Ljekovi
- Ključevi od stana, posla, automobila, vikendice
- Dokumenti o razvodu braka ili odvojenosti, povjeravanju djece Vama
- Presude u vezi nasilnog ponašanja partnera
- Omiljene dječje igračke
- Predmeti od velike emocionalne važnosti (fotografije)
- Adrese i telefonski brojevi
- Stvari za ličnu higijenu
- Nužna odjeća

Bezbjednost u novom smještaju nakon odlaska od nasilnog partnera

- Prilikom svakog izlaska iz stana obavijestite ukućane gdje ćete biti i kada bi trebalo da se vratite.
- Pazite kome dajete broj telefona Vašeg sadašnjeg boravišta.
- Razmislite kojim putem ćete ići na posao i da li postoji mogućnost da svaki put idete drugim ulicama.
- Ne odlazite na mjesta za koja nasilnik zna da ste ih posjećivali (npr. iste prodavnice, pošta, frizerka, itd.).
- Ako se morate sresti sa nasilnikom, učinite to na javnom mjestu i u prisustvu osobe u koju imate povjerenja.
- Recite kolegama na poslu o vašoj situaciji.

Telefon

- Imate li mogućnost u svakom trenutku pozvati pomoć (mobilni telefon)?
- Jesu li telefonski brojevi za pomoć u memoriji mobilnog telefona?
- Odakle još možete telefonirati? Ima li nekoga u komšiluku od koga biste mogli telefonirati?

Telefonski brojevi u nuždi

- Napravite spisak telefonskih brojeva i adresa Vaše rodbine, prijatelja i institucija za pružanje pomoći. Važni su i brojevi policije, hitne pomoći, organizacije za pomoć žrtvama nasilja.
- U kriznoj situaciji se može dogoditi da se ne sjetite brojeva koje inače znate napamet.

Ključevi

- Napravite duplikat svih važnih ključeva (npr. stana, auta...) i čuvajte ih na mjestu izvan stana, npr. kod rodbine, prijateljice ili na poslu.

Važni dokumenti

- Držite kopije svih važnih dokumenata kod sebe, a originale čuvajte zajedno sa drugim dragocjenim stvarima na bezbjednom mjestu.

Dokazi

- Zapišite slučajeve nasilja i fotografirajte svoje povrede, kao i stvari koje su u stanu uništene.
- Ako ste zatražili lječarsku pomoć, zatražite da povrede budu precizno opisane u nalazu.

Ovi dokazi Vam mogu pomoći ukoliko želite podnijeti prijavu.

Smještaj

- Dogovorite sa rodbinom i prijateljima možete li u nuždi boraviti kod njih.
- Pobrinite se da smještaj bude siguran i da mu svakom momentu možete pristupiti.
- Bilo bi dobro ako možete dobiti ključ od prostora u kojem ćete boraviti.

Djeca

- Objasnite situaciju djeci, zavisno od njihovog uzrasta.
- Sa djecom dogovorite:
 - da ocu ili očuhu ne otvaraju vrata ako ima zabranu prilaska
 - kako mogu u slučaju nužde pozvati policiju u pomoć
 - kako da reaguju ako se otac/očuh pojavi pred vrtićem ili školom (ne zaboravite da informišete vrtić i školu) ako ima zabranu prilaska.
- Najavite djeci da će možda biti nužno napustiti stan.
- Dogovorite sa djecom znak koji ćete koristiti ako bude potrebno pozvati policiju.
- Pustite da vam djeca ispričaju kako se ona osjećaju. Djeca vrlo često vjeruju da su ona odgovorna za nasilje - objasnite im da ona nisu kriva za to.

Podrška

- Ko Vam može pomoći u vašoj neposrednoj okolini?
- Imate li komšinicu u koju imate povjerenja? Predstavite komšinici vašu situaciju i zamolite je da ako čuje galamu ili pozive u pomoć, pozove policiju.
- Možete li sa komšinicom dogovoriti poseban znak za slučaj opasnosti (npr. kucanje ili neki predmet okačen na prozor).
- Sa komšijama je ovo potrebno unaprijed dogovoriti, jer se inače ne žele miješati u privatne stvari.

Zaštita Vašeg mentalnog zdravlja

- Saznajite gdje možete dobiti podršku, savjetovanje i terapiju ako ste potišteni, jako uznemireni, zbunjeni ili uplašeni, ako patite od nesanice, čestog sjećanja na situacije zlostavljanja, zaboravljate stvari i slično.
- Ako razmišljate da se vratite nasilnom partneru, razgovarajte sa stručnjakom prije nego donesete odluku.
- Uključite se u grupe za podršku osobama koje su preživjele nasilje u porodici.
- Pazite koliko pijete alkohola, a ako to radite, činite to samo u sigurnom okruženju.

Prilog 2: Ulazni upitnik u psihosocijalni tretman

Datum popunjavanja _____

I. OPŠTI PODACI

Ime i prezime _____

Godine _____

Pol (zaokružiti) Muški Ženski

Adresa stanovanja _____

Telefon kod kuće _____ posao _____ mob. _____

Zanimanje _____ Obrazovanje NK SSS VŠS VSS

Zaposlen DA NE Naziv poslodavca _____

Radno vrijeme: a) samo ujutro b) ujutro i popodne c) u 3 smjene d) promjenjivo

Bračni status (moguće više odgovora):

- a) živi sam
- b) u bračnoj zajednici; koliko dugo _____
- c) u vanbračnoj zajednici; koliko dugo _____
- d) razveden
- e) udovac
- f) nešto drugo: što _____

Imate li djecu? DA NE Ako da, koliko djece _____

Navedite sve članova Vašeg domaćinstva (osim sebe)

Ime i prezime	Godine	Stodstvo	Obrazovanje	Zanimanje

Ime i prezime žrtve nasilja _____

Adresa (ako je druga nego korisnika tretmana) _____

Telefon kod kuće _____ posao _____ mob. _____

Psihički status počinioca nasilja (utvrđuje se intervjuom)

Jeste li bili već kod psihologa ili psihijatra _____ DA
NE

Ako da, kada i zbog čega _____

Jeste li bolovali od kakve mentalne bolesti _____ DA
NE

Ako da, od koje _____

Uzimate li lijekove za smirenje, spavanje _____ DA NE

Ako da, koje _____

Imate li psihičkih smetnji (nesanica, razdražljivost, napadi ljutnje ili tuge) _____ DA NE

Ako da, kakve _____

Jeste li liječeni od zavisnosti od: _____ DA DA NE
alkohola _____
droga _____
kocke/klađenja _____

Jeste li imali do sada pokušaj samoubistva? _____ DA
NE

Kontakti sa nadležnim službama (utvrđuje se intervjuom)

Jeste li već ranije imali kontakte sa policijom zbog nasilnog ponašanja prema članovima porodice ili drugim osobama? _____ DA NE

Ako da, prema kome ste sve bili nasilni? _____

Jeste li već ranije kažnjavani zbog nasilnog ponašanja prema članovima porodice ili drugim osobama?

DA NE

Ako da, koliko puta _____

Jeste li već imali kontakte s centrom za socijalni rad?

DA NE

Ako da, kada i zbog čega? _____

Podaci o nasilju u porodici (utvrđuje se intervjuom)

Opišite što ste sve nasilno učinili partnerki ili članu porodice u proteklih 12 mjeseci?

Koliko puta ste u posljednjih 12 mjeseci bili fizički nasilni prema partnerki / članu porodice (gurali, udarali, šamarali, gušili, štipali, čupali za kosu, skidali odjeću s osobe, gađali ju predmetima i slično)?

Kad ste posljednji put bili fizički nasilni prema partnerki/ članu porodice? Opišite što ste tačno učinili:

Koliko puta ste u posljednjih 12 mjeseci bili psihički nasilni prema partnerki / članu porodice (vrijedali je, nazivali pogrđnim imenima, psovali je, optuživali, prijetili, ucjenjivali, ograničavali joj kretanje, prijetili samoubistvom, ignorirali je, ismijavali u javnosti, kontrolisali njen telefon ili poštu, pokazivali fizičku nadmoć, uhodili i slično)?

Kad se dogodilo Vaše posljednje psihičko nasilje? Opišite što ste tačno uradili:

Koliko puta ste u posljednjih 12 mjeseci bili ekonomski nasilni prema partnerki (uskratili ili oduzeli joj novac, zabranili joj da se zaposli, uništili njene stvari, odlučili što smije i kada kupiti, tražili da opravda svaki sitni trošak, niste platili alimentaciju i slično)?

Koliko puta ste u posljednjih 12 mjeseci bili seksualno nasilni prema partnerki (prisilili je na seks, dodirivali je protiv njene volje, prisilili je na seksualne postupke koje nije htjela, prisilili je na seks bez zaštite, prisilili je na gledanje pornografije i slično)?

Kad se dogodilo Vaše posljednje seksualno nasilje prema partnerki? Opišite što ste uradili:

Kada ste se prvi put nasilno ponašali prema partnerki?

Je li vaša partnerka bila nasilna prema Vama, a ako jeste na koji način?

Opišite događaj kad ste tokom života bili najnasilniji u vašoj porodici.

Jesu li članovi Vaše porodice (uključujući djecu) ikad trebali medicinsku pomoć zbog Vašeg nasilnog ponašanja?

DA NE

Koliko puta ste u posljednjih 12 mjeseci bili fizički nasilni prema nepoznatim osobama, poznanicima, prijateljima ili saradnicima na poslu?

Biste li sebe uopšteno opisali kao:

Impulsivnu/naglu osobu

DA NE

Razdražljivu osobu odnosno osobu koja se lako uznemiri

DA NE

Osobu koja je spremna učiniti sve da zadrži svoju partnerku/porodicu

DA NE

Jako ljubomornu osobu

DA NE

Koliko ste se puta u posljednjih 12 mjeseci **nasilno ponašali** prema članovima porodice dok ste bili pod uticajem alkohola ili droga?

Mislite li da je Vaše nasilno ponašanje povezano s uzimanjem alkohola ili droga? DA NE

Prilog 3: Ček- lista za praćenje promjena u pripremnoj fazi i procjenu ispunjavanja kriterijuma za uključivanje u tretman

Označite sa + prisutnost izjava i ponašanja počinioca nasilja koje ste uočili na individualnim susretima, a pokazuju njegov odnos prema svojem nasilnom ponašanju.

Ponašanje počinioca nasilja (klijenta)	1. susret	2. susret	3. susret	4. susret
Poricanje - odbija priznati da je bio nasilan, da problem uopšte postoji ili da je on odgovoran za njega				
Ne uviđa da je njegovo ponašanje problem, ozbiljno umanjuje problema; optužuje isključivo partnerku za svoje nasilje; opravdava nasilje spoljašnjim faktorima				
Bori se za kontrolu razgovora sa voditeljem tretmana, u posebno je velikom otporu				
Uspostavljen je nasilan odnos moći i kontrole počinioca prema partnerki u kojem je kontroliše korištenjem pritiska i različitih oblika nasilja				
Ispunjavanje kriterijuma za uključivanje u tretman				
Ima akutnu zavisnost o alkoholu ili drogi, tako da može učestvovati, komunicirati i izvršavati zadatke				
Nalazi se u akutnoj fazi mentalne bolesti tako da ne može biti odgovoran za svoje postupke, komunicirati i izvršavati zadatke				
Razumije i prihvata uslove i obaveze tretmana				

Završna procjena o ispunjavanju kriterijuma za uključivanje počinioca u tretman

1. Ispunjava kriterijume, a tokom tretmana treba obratiti pažnju na:

2. Ne ispunjava kriterijume zbog:

Prilog 4: Opis *tajm-aut* postupka

Cilj ovog postupka je u situaciji visokog rizika za počinjenje nasilja prekinuti proces koji dovodi do nasilnog ponašanja.

Preduslovi za korištenje *tajm-aut* postupka:

- Počinilac treba da objasni partnerki šta je i kada će koristiti *tajm-aut* postupak.
- Naglasiti da je to postupak koji preduzima radi sprečavanja ponavljanja nasilnog ponašanja, a ne radi izbjegavanja diskusije sa partnerkom.
- Dogovoriti sa partnerkom način, signal ili riječi kojima ćete objaviti *tajm-aut*, npr. "Puknut ću ... potreban mi je *tajm-aut*" ili "Treba mi predah/pauza".
- Dogovoriti koliko dugo će biti odsutan izvan stana.
- Preuzeti odgovornost za svoj *tajm-aut* postupak.

Šta učiniti kad osjetite da ćete postati nasilni:

- Objaviti *tajm-aut* i smjesta napustiti situaciju (prostoriju/stan/kuću).
- Ostati izvan situacije toliko dugo koliko je potrebno i dogovoreno.
- Činiti stvari koje Vas emocionalno i fizički smiruju – duboko disati, brzo prošetati, zamisliti da se nalazite na nekom ugodnom mjestu i sl.
- Pokušati da razmislite o stavu i argumentima Vaše partnerke i kako se ona osjeća u toj situaciji. Kako biste se Vi osjećali da ste na njenom mjestu?

Šta NE činiti za vrijeme *tajm-auta*:

- Ne piti alkohol, drogirati se ili voziti automobil/motor.
- Ne nastavljati u mislima diskusiju/svađu s partnerkom.
- Ne razmišljati o nepravdi koju ste doživjeli.

Kada se vratite:

- Recite partnerki da ste se vratili kako je dogovoreno.
- Mirno/smireno dogovorite vrijeme za diskusiju problema.
- Ako se ponovo uznemirite i osjetite da ćete biti nasilni - ponovite *tajm-aut*.

Zapamtite:

Vi niste slabić kad napuštate situaciju. Potrebna je snaga, samokontrola i hrabrost da napustimo potencijalno nasilnu situaciju kako bismo drugu osobu zaštitili od sebe.

Prilog 5: Informisani pristanak na učestvovanje u psihosocijalnom tretmanu počinioca nasilja u porodici

Pristajem učestvovati u ovom tretmanu kako bih prestao da se ponašam nasilno u porodici.

Jasno mi je da moje učestvovanje u ovom tretmanu uključuje razgovor o meni, slušanje drugih muškaraca ako budem uključen u grupu i ponašanje na način koji pomaže svim članovima grupe.

Razumijem da će se voditelji tretmana pridržavati povjerljivosti svega što bude ovdje izrečeno uz specifične izuzetke. Ti se izuzeci odnose na zakonske obaveze prijavljivanja slučajeva zlostavljanja djece i prijetnji odnosno rizika za bezbjednost drugih.

Ako moja sposobnost učestvovanja u tretmanu bude ugrožena upotrebom droge ili alkohola, prihvaću moje isključivanje iz tretmana, a voditelji će o tome obavijestiti sud i centar za socijalni rad.

Razumijem da je korist od ovog tretmana moguća samo uz moje učestvovanje na svim susretima i tačno dolaženje na susrete. Slažem se da ću, u slučaju nemogućnosti dolaska na neki susret, unaprijed obavijestiti voditelje i opravdati svoj izostanak.

Sve navedeno sam razumio i u znak prihvatanja potpisujem.

Potpis _____

Datum _____

Voditelji
tretmana

Prilog 6: List za procjenu prethodnog susreta

Redni broj susreta ____

1. Šta je na proteklom susretu bilo posebno značajno za Vas/Vašu situaciju?

2. Šta ste na tom susretu naučili o sebi?

3. Šta biste željeli da je na tom susretu bilo drugačije?

Prilog 7: Dnevnik ljutnje

Odaberite dvije situacije koje su Vas razljutile tokom protekle sedmice i opišite ih u ovom dnevniku ljutnje.

Datum	Okidač - ponašanje druge osobe	Znakovi ljutnje	Jačina ljutnje (1-10)	Moje misli u toj situaciji	
				Uzbuđujuće (ljutnja raste)	Smirujuće (ljutnja se smanjuje)

Prilog 8: Ilustracija otpora počinioca nasilja i moguće reagovanje voditelja

Poricanje - potpuno odbijanje da problem postoji ili da je odgovoran za njega

Nisam to uradio.

Nikad je nisam ni dotakao.

Ne sjećam se tog događaja. Bilo je to jako davno.

Izgubio sam kontrolu. Pao mi je mrak na oči... Nisam znao što radim.

Bio sam totalno pijan.

Ja nemam problema s nasilnim ponašanjem i kontrolom bijesa.

To mi podmeću.

Šta učiniti:

1. Objasniti da naša uloga nije da vrednujemo počinioca nasilja kao osobu, već da zajedno sagledamo njegovo nasilno ponašanje kako bi mogli dobro da planiramo proces promjene odnosno prestanak nasilja.
2. Ako istraje u poricanju, dobro ga je konfrontirati s njegovim nasilnim ponašanjem tako što ćemo da pročitamo na glas dijelove dokumentacije koju smo dobili od organa koji ga je uputio u psihosocijalni tretman u kojem je opisan inkriminirani događaj. Mogu se koristiti i podaci dobijeni iz CSR o istoriji nasilja u toj porodici. Dobro je naglasiti počiniocu da se nije lako suočiti s ličnim nasilnim ponašanjem te da je naša uloga da mu u tome pomognemo. Vraćamo se na zahtjev da opiše nasilno ponašanje zbog kojeg je upućen u tretman.
3. Ako počinitelj i dalje istraje u tome da nije počinio djelo zbog kojeg je upućen u tretman, tada ga valja informisati da ćemo obavijestiti organ koji ga je uputio - da on poriče ono što je navedeno u presudi i drugoj dokumentaciji. Ponovno se vraćamo na zahtjev da opiše nasilno ponašanje zbog kojeg je upućen u tretman.

Optuživanje partnerke, usmjeravanje na njeno ponašanje ili njene probleme, te na ostale spoljašnje faktore

Ona zna kako da me isprovocira, pa je to učinila i u ovom slučaju.

Trebala je da prestane da prigovara.

Ona je započela, prva je počela vrijeđati.

Ona je ta koja bi trebala da ide na tretman radi nasilničkog ponašanja.

Ona je prva udarila.

Bila je pijana.

Ona uvijek flertuje s drugim muškarcima.

To je samo bio loš period u našem braku.

Upravo je umro moj otac/Upravo sam dobio otkaz.

Taj dan sam jako puno radio i bio sam izmoren.

Šta učiniti:

1. Objasniti da često ljudi koji su nasilni u bliskim odnosima imaju potrebu da okrivljuju druge, da je naš zajednički zadatak da on bolje razumije što se događa i kako se može bolje kontrolisati. Vraćamo se na zahtjev da opiše nasilno ponašanje zbog kojeg je upućen u tretman i svoju odgovornost u tome.
2. Za očekivati je da će počinitelj da pokaže mali pomak u opisu nasilnog događaja. Ako ne pokaže, može se koristiti vrlo jaka konfrontacija rečenicom: "Dakle, vi kažete da Vaša žena/partnerka upravlja vašim ponašanjem. Jeste li umjesto toga spremni da Vi preuzmete odgovornost za sebe i svoje postupke"?

Umanjivanje – prikazivanje problema manjim nego što jeste

*Udarilo sam je samo jednom.
Zapravo je nisam povrijedio. Ona lako dobija modrice.
Ja nisam ni izdaleka tako loš kao njen prethodni partner/otac.
Zapravo sam je samo malo odgurnuo.
Ona pretjeruje.
Policija pretjerano reaguje...
Zapravo se to nije dogodilo na način kao što je opisano.*

Šta učiniti:

1. Objasniti da naša uloga nije da ga vrednujemo kao osobu već da zajedno sagledamo njegovo nasilno ponašanje kako bi mogli dobro planirati proces promjene.
2. Objasniti da ljudi u ovakvim situacijama imaju potrebu da umanjuju posljedice i svoju ulogu te uljepšavaju situaciju, no da je naš zajednički zadatak da on bolje razumije što se događa i kako se može bolje kontrolisati. Vratiti se na zahtjev da opiše nasilno ponašanje zbog kojeg je upućen u tretman i koja je njegova odgovornost u tome.
3. Za očekivati je da će počinitelj pokazati mali pomak u opisu nasilnog događaja i svoje odgovornosti za njega. Ako ne pokaže, može se koristiti konfrontacija koja mijenja perspektivu rečenicom: "Kad bi Vaše dijete ili sestra doživjeli ovakvo ponašanje partnera, kako biste ga opisali"?

Borba za kontrolu sa voditeljima tretmana – pokušaj da se odvuče pažnja sa problema nasilja i pregovaranje o uslovima tretmana

*Što bi ste vi napravili na mom mjestu?
I vi bi ste tako reagovali.
Jeste li oženjeni? Imate li djecu?
Ja ne mogu redovno da dolazim. Maram jednom mjesečno da idem na službeni put.
Ja ne mogu redovno da dolazim jer radim u smjenama.
Zašto bih ja slušao probleme drugih ljudi? Pa nisam ja kao ti drugi koji vama dolaze.
Eventualno bih pristao na porodičnu terapiju.
(Prijeteći gleda).*

(Prekida voditelja, nije spreman da sluša, počinje da glasnije govori).

Šta učiniti:

1. Vratiti se na svrhu, sadržaj i način sprovođenja tretmana, te na zakonsku obavezu učestvovanja.
2. Pitati počinioca koje ima brige u vezi učestvovanja u tretmanu. Šta je to najgore što mu se može dogoditi tokom tretmana?
3. Iskoristiti njegov odgovor za dodatno pojašnjavanje. Ukoliko nije dao odgovor na pitanje o svojim brigama, mogu se navesti najčešće brige drugih ljudi u ovom tretmanu (npr. da će se pokazati kao slabici pred drugima i partnerkom, da samo ljudi ljudi idu na ovakav tretman, da oni nisu nasilnici, neprijatnost da govore o onome što se događa u njihovoj porodici pred drugima i sl.) i pitati koja se od tih briga njemu čini najrealnijom za njega.
4. Treba procijeniti zajedno sa počiniocem postoje li stvarne prepreke za redovno učestvovanje u tretmanu. Ukoliko tvrdi da nije u stanju sam sa svojim pretpostavljenima da dogovori potrebne promjene u radnom vremenu, može se ponuditi da će stručni tim kontaktirati njegove pretpostavljene i objasniti prirodu i način tretmana u koji je uključen. Takođe je moguće izdati potvrdu za poslodavca o učestvovanju u tretmanu. Ukoliko se utvrdi da je priroda posla takva da nije realno redovno dolaženje na grupni tretman treba razmotriti mogućnost individualnog tretmana.